

UDK 022.5:930.85(497.4)

Urška Perenič

Oddelek za slovenistiko FF UL

Inštitut za slavistiko Univerze na Dunaju

ČITALNIŠTVO V PERSPEKTIVI DRUŽBENOGEOGRAFSKIH DEJAVNIKOV

Avtorica v razpravi predstavi različne dejavnike, ki so mogli poleg narodnopolitičnih spodbud močneje vplivati na oblikovanje mreže čitalnic v 60. letih 19. stoletja, ter premišluje, kakšne so povezave med njimi in organizacijo prostorske distribucije čitalnic na slovenskem etničnem ozemlju. Ozavestiti skuša pomen součinkovanja demografskih značilnosti posameznih naselij in širših območij, kjer se je razvijalo čitalništvo, pri čemer se naslanja na prvi popolnejši popis prebivalstva iz Avstro-Ogrske, ki je bil izveden leta 1869. Med dejavniki posebno pozornost nameni politični in sodni organiziranosti območij s čitalnicami, njihovi občinsko-upravni razdelitvi in razprostranjenosti šolske infrastrukture, sestavljene iz srednjih in višjih šol. Na tej podlagi prihaja do nekaj možnih vzorcev, ki kažejo, kako so obravnavani dejavniki povezani med seboj z ozirom na vzpostavljane in razporeditve čitalnic na različnih koncih slovenskega etničnega ozemlja.

Ključne besede: čitalnice, 19. stoletje, prebivalstvo, šolstvo, sodna in upravna organiziranost

1 Čitalništvo in demografska struktura

Obdobje čitalništva na Slovenskem se je začelo v 60. letih 19. stoletja, vendar so politično-kulturna društva, ki so bila v Trstu, Gorici, Gradcu, na Dunaju, v Ljubljani in Celovcu in so nekakšni predhodniki čitalnic, delovala že v marčni dobi. Skozi društveno življenje, ki je vključevalo spodbujanje branja, zbiranje, hranjenje in razširjanje časopisja in knjig, skrb za dramsko-gledališko dejavnost ter prevajanje in prirejanje literature za narodnokulturne in zabavne prireditve,¹ so ta društva še pred pojavom čitalnic igrala nespregledljivo vlogo za razvoj literarnega življenja in kulture. Še bolj se je društveno delovanje okrepilo po zatonu absolutizma in v ustavni dobi, kar je dodatno spodbudil februarški patent (1861), s katerim je bilo dovoljeno ustanavljanje nepolitičnih društev.² Čitalnice so se najbolj pospešeno razvijale ravno na začetku te dobe. Njihovo število in število članov je vseskozi raslo, tako da je bilo konec 60. let na Slovenskem 58 čitalnic.³ Takrat se je začelo obdobje taborov, v katerih je mogoče videti svojevrstne naslednike čitalniških društev, pri čemer so mnoge čitalnice delovale globoko v 19. stoletje in na začetku 20. stoletja.

¹ Poznejše čitalniške besede.

² Iz leta 1867 je zakon o društvih, ki je prav tako spodbudil njihov razvoj. Vendar je ogromno čitalnic nastalo že pred njegovim sprejetjem.

³ Skupaj naj bi v tem obdobju štejele več kot 4000 članov. Ob koncu stoletja pa naj bi delovalo ok. 80 čitalnic. (REISP 1988: 137)

Kot prva je bila 29. januarja 1861 ustanovljena narodna čitalnica v Trstu, ki ji je bil tajnik Fran Levstik. Sledila ji je čitalnica v Mariboru, ki je po nastanku nekoliko prehitela ljubljansko čitalnico. Na Primorskem je bilo čitalništvo, vsaj kvantitativno gledano, sploh najbolj bogato, saj je v 60. letih obstajalo 26 čitalnic. Sledile so Kranjska s 17, Štajerska s 13 čitalnicami in Koroška z dvema čitalnicama. Na Primorskem so bila narodna društva na Goriškem,⁴ Tržaškem in v Istri. Z izjemo Trsta, ki je bil s 70.274⁵ prebivalci še na začetku 20. stoletja največje slovensko mesto po številu prebivalcev (v njem sta bili dve čitalnici – leta 1868 je bila odprta čitalnica pri Sv. Ivanu), so bile vse druge tržaške čitalnice, ki jih je bilo šest, na podeželju oz. v mestnem zaledju z 52.824 prebivalci. To je potrebno omeniti zato, ker je primerljivo z veliko večino naselij na Primorskem⁶ pa tudi na Štajerskem, kjer so se čitalnice pojavljale v kmečkih naseljih oz. na podeželju (med večjimi sta bila na Primorskem Štandrež in Branik oz. Rihemberk s 1544 prebivalci, na Slovenskem Štajerskem npr. Ljutomer, ki ni še imel mestnih pravic in je štel 1074 prebivalcev). Razloge za to, da so se na zahodnem in vzhodnem delu etničnega ozemlja čitalnice pojavljale v naseljih z manjšim številom prebivalstva kot na Kranjskem, bi bilo mogoče iskati v večjih potrebah lokalnega prebivalstva po ustanovah za učinkovitejše narodnokulturno delovanje na območjih, ki so bila v močnejših ali »usodnejših« stikih z italijanskim ali nemškim elementom, medtem ko so bile te potrebe v osrčju Kranjske in širše, kjer je bilo približno 90 % slovenskega prebivalstva, očitno manjše.⁷ Upošteva je podatke iz prvega popisa, ki je bil ravno konec 60. let 19. stoletja, bi naselja s čitalnicami glede na število prebivalcev lahko razdelili v tri različno velike skupine. Dobra polovica naselij, tj. 29, kjer so delovale čitalnice, je vasi in trgov oz. manjših krajev, kjer se je število prebivalcev gibalo v razponu med 262 (Benedikt v Slovenskih goricah) in 987 (Cerkno). 22 je naselij, ki so štela od 1050 (Štandrež) do 6623 (Rocol) prebivalcev. Število prebivalcev v večjih naseljih, ki so Ljubljana, Celovec, Maribor, Trst in Gorica, pa je bilo med 12.828 in 70.274. Če zdaj vzamemo seznam naselij s čitalnicami, vidimo, da je bilo največ čitalnic na podeželju na Primorskem, in sicer 15, kar je krepko čez polovico vseh čitalnic na zahodnem delu etničnega ozemlja. Sledi ji Štajerska, kjer je bilo med 13 čitalnicami trških oz. vaških 8, medtem ko sta bili na Koroškem ena čitalnica v mestu in ena na podeželju.⁸ Z ozirom na drugo skupino, v kateri so srednje velika naselja, je bilo največ čitalnic na Kranjskem, tj. 10, ki ji sledita Primorska z osmimi in Štajerska s štirimi čitalnicami. Vendar ni mogoče spregledati dejstva, da se je Primorska v drugi skupini znašla tako visoko na račun zalednih krajev (Rocol,

⁴ Goriška bo v nadaljevanju obravnavana ločeno po političnih okrajih oz. glavarstvih. Poleg mesta Gorica z najožjo okolico bodo posebej obravnavana glavarstva Gorica okolica, Tolmin in Sežana.

⁵ Vsi demografski podatki so iz prvega popisa prebivalstva 1869.

⁶ Na Goriškem so bile z izjemo mesta Gorica s 16.659 prebivalci vse čitalnice podeželske. Enako velja za istrski čitalnici.

⁷ To je nenazadnje razvidno že iz primerjave deželnih središč, saj se v Ljubljani z večjim številom prebivalcev, kar bi lahko porajalo večje potrebe po čitalništvu, tako kakor v Mariboru, ki je s predmestji štel precej manj prebivalcev, pojavi ena čitalnica. V neposredni bližini Maribora je delovala tudi čitalnica v občini oz. naselju Ruše (Maria Rast), ki je štelo le 612 prebivalcev. Med Gorico in Mariborom je po številu prebivalcev Celovec, kjer je čitalnica delovala od leta 1863.

⁸ Gre za slovensko koroško čitalnico v Železni Kapli (Bad Eisenkappel), ki je edina od čitalniških lokacij, za katero nisem mogla dobiti demografskih podatkov.

Škedenj, Kolonja, Rojan, Barkovlje in Opčine na Tržaškem ter Štandrež na Goriškem), ki so dejansko zaledne vasi in bi jih bilo ne glede na razmeroma veliko število prebivalcev smiselneje prišteti k naseljem v prvi skupini. Skupno število podeželskih čitalnic bi potem namesto 29 znašalo 36, kar predstavlja dobrih 60 % vseh čitalnic.

Tako kakor posamezna naselja, kjer so delovale čitalnice, kličejo po ločeni primerjavi zaledja deželnih središč oz. glavnih mest. Uvodoma omenjeno tržaško zaledje po vzorcu naseljenosti izkazuje nekatere podobnosti s kranjskim glavarstvom Ljubljana okolica,⁹ ki je imelo skorajda enako število prebivalcev, tj. 50.519, vendar samo eno vaško čitalnico v Šentvidu nad Ljubljano. Od tod se vidi, da je bila čitalniška dejavnost dosti živahnejša v tržaškem kot v ljubljanskem primestju, kar ima vzporednice v razmerju med Primorsko in Kranjsko. Med primestji nekoliko odstopa le mariborsko okrožje, ki je štel več kot 80.000 prebivalcev in kjer so skupaj z mestno delovale 3 čitalnice. Spodnještajerska okrožja so bila po številu prebivalcev nasploh večja od večine kranjskih in primorskih političnih okrajev, zaradi česar je pokritost Štajerske s čitalnicami po prebivalcih in napram pričakovanjem nekoliko nižja od tiste na Kranjskem, kjer so delovale štiri čitalnice več. V celovškem okrožju, ki je pokrivalo širšo okolico mesta in je štel približno 60.000 prebivalcev, ni bilo slovenske čitalnice.

Ker so med družbenogeografskimi dejavniki podatki o prebivalstveni sestavi eden izmed bolj izčrpnih virov pri preučevanju prostorske distribucije čitalnic, si bomo v nadaljevanju v njihovi perspektivi podrobneje pogledali posamezne zgodovinske dežele; začeli bomo s Primorsko. Če med seboj primerjamo demografske vzorce primorskih naselij, kjer so delovale čitalnice, najprej pade v oči širok razpon v številu prebivalcev med najmanjšim in največjim naseljem s čitalnico, ki sta v konkretnem primeru Skopo na Krasu s samo 309 in Trst z dobrimi 70.000 prebivalci. Seveda ni najbolj upravičeno primerjati urbanega središča in vasi, kjer bi bilo smiselneje vleči npr. povezave med Skopim in tržaškim Rocolom.¹⁰ Kraji tržaškega zaledja so sploh pri vrhu lestvice in si sledijo takoj za Gorico in Trstom v razponu med 6623 in 1166 prebivalci, pri čemer je med Kolonjo in Rojanom s 1570 in 1465 prebivalci še Branik, ki je kot občinsko središče povezoval več vasi in je imel 1544 prebivalcev. Za Barkovljami s 1166 prebivalci je Štandrež (St. Andrea), ki je spadal pod goriško glavarstvo in ki je kakor več čitalniških središč danes v Italiji. Na enajstem mestu je Cerkno (tolminsko glavarstvo) z 987 prebivalci, ki mu sledijo manjši, vendar po številu prebivalcev primerljivi kraji, in sicer Nabrežina (876), Tolmin (846), Prvačina (837), Komen (779), Ajdovščina (772), Volče (770), Kobarid (767), Dekani (715), Vrtojba (603), Črniče (545), Kanal (510), Solkan (466), Jelšane (428) in Skopo (309). Številčni podatki so zanimivi zato, ker se da na eni strani razbrati povprečno velikost čitalniške lokacije po številu prebivalcev v posameznem okraju in na deželni ravni ter na drugi strani, kakšna je bila gostota čitalnic v posameznih političnih okrajih oz. glavarstvih¹¹ znotraj dežele glede na celotno število prebivalcev v teh okrajih. Na tej

⁹ Ljubljana sem ni prišteta, ker jo je prav tako kot Trst ali Gorico potrebno obravnavati ločeno.

¹⁰ Vendar so razlike vnovič precejšnje, saj je bila koncentracija prebivalstva v tržaških predmestnih naseljih neprimerno večja kot v ostalih primorskih vaseh, kjer so delovale čitalnice.

¹¹ V popisu prebivalstva so to t. i. *Bezirkshauptmannschaften*. Gre za notranjepolitično razdelitev posamezne dežele.

podlagi se da nato primerjati pokritost posameznih okrajev oz. okrožij s čitalnicami na meddeželni ravni. Če izvzamemo Trst, bi kraj s čitalnico na Tržaškem štel v povprečju 2361 prebivalcev, kar je zaradi večjih naselij v okolici mesta nekoliko več od povprečja v drugih okrajih, povprečno število prebivalcev v kraju s čitalnico v goriškem glavarstvu¹² bi bilo 790, na Tolminskem, Sežanskem in v Slovenski Istri pa bi si številke sledile takole: 842,¹³ 656 ter 428 in 715.¹⁴ Če bi upoštevali vse podeželske lokacije, ne pa tudi mest Gorica in Trst, pa bi bila povprečna velikost (neurbanega) naselja s čitalnico po prebivalstvu 1173. Obojne povprečne velikosti kažejo sorazmerno majhnost naselja s čitalnico na zahodnem robu etničnega ozemlja. Kar se tiče pokritosti primorskih okrajev s čitalnicami, je bila na deželni ravni največja na Goriškem in na meddeželni v glavarstvu Postojna, ki je spadalo pod Kranjsko, vendar je bilo hkrati na zgodovinski mejni črti s Primorsko.¹⁵ Sicer je bila gostota čitalnic na Primorskem po glavarstvih takšne. Na Goriškem (mesto, Gorica okolica, Tolmin, Sežana) je bila 1 čitalnica na 12.692 prebivalcev. Če zaradi primerljivosti demografskih podatkov spet izločimo mesto Gorica ter se omejimo samo na glavarstvo Gorica okolica, ki je po prvem popisu štel 56.082 prebivalcev in kjer je bilo 8 čitalnic, pridemo do pribl. ene čitalnice na 7010 ljudi. Sledi Trst oz. tržaško zaledje; če ga obravnavamo skupaj z mestom, bi to pomenilo eno čitalnico na 15.387 ljudi, medtem ko iz ločene obravnave podeželja pridemo do ene čitalnice na 8804 ljudi. Sledita okrajni glavarstvi Sežana (skupaj 27.142 prebivalcev) s tremi čitalnicami, kar bi pomenilo eno čitalnico na 9047 prebivalcev, in Tolmin (37.591 prebivalcev) s štirimi čitalnicami, ki se zaradi nekoliko večjega števila prebivalstva in z eno čitalnico na 9397 prebivalcev uvršča za Sežano. V Istri sta bili dve slovenski čitalnici, in sicer v Jelšanah, ki so spadale pod volosko okrajno glavarstvo, po številu prebivalcev primerljivo s Tolminom (37.265), in v Dekanih, ki so pripadali koprskemu glavarstvu, ki se z 62.149 prebivalci uvršča med Trst z zaledjem in glavarstvo Gorica okolica.¹⁶ Primerjava med najbolj in najmanj pokritim primorskim okrajem je presenetljiva, saj je bila v okraju Gorica okolica pokritost s slovenskimi čitalnicami po prebivalstvu za skoraj dvajsetkrat večja kot v Istri, kjer je bila ena slovenska čitalnica na 127.453. Vendar slovenski čitalnici nista bili osamljeni. V letih 1866 in 1869 sta bili namreč v Istri ustanovljeni čitalnici v Kastvu in Pulju, kar pomeni, da je bilo čitalništvo živahnješe, kot se zdi na prvi pogled. Da sta obe slovenski čitalnici vzniknili v manjših

¹² Ravno tako brez Gorice.

¹³ Razmeroma visoko povprečno število prebivalcev, ki tolminski okraj uvršča npr. pred sežanskega, gre pripisati sorazmerni velikosti čitalniških naselij, kot sta Tolmin in Cerklje, kjer je bil sicer največji kraj Otalež (1399). Najmanjše naselje z narodno čitalnico v tem okraju je imelo 767 prebivalcev (Kobarid).

¹⁴ Zadnji dve vrednosti se nanašata na kraja Jelšane in Dekani, ki sta spadala pod ločeni glavarstvi. Povprečna velikost kraja s slovensko čitalnico po prebivalstvu, in sicer ne glede na pripadnost okraju, bi bila 570. Toda ker smo slovenske dežele spremljali po okrajih, je tudi pokritost za Istro v neposrednem nadaljevanju podana ločeno za Volosko in Koper.

¹⁵ Na Postojnskem je bila povprečna velikost kraja po prebivalstvu nekoliko večja od tiste na Goriškem.

¹⁶ Jelšane so imele po prvem popisu 428 prebivalcev. V istoimensko občino, ki je spadala pod sodni okraj Castelnuovo (Novigrad), so poleg več slovenskih vasi spadali hrvaški kraji Rupa, Šapjane in Lipa. Dekani so imeli 715 prebivalcev in so bili z več manjšimi kraji povezani v občino Rožari, ki je spadala pod največji primorski okraj Koper.

krajih s pod 1000 prebivalci (Jelšane so četrti najmanjši kraj s čitalnico), pa samo potrjuje domnevo o odpiranju čitalnic v zelo majhnih krajih na narodnostno bolj ali manj izpostavljenih področjih, kjer majhnost očitno ni predstavljala ovire v procesu narodnega osveščanja in je pomembnejšo vlogo igrala prostorska stičnost s tujim/drugim elementom. Od Jelšan je bilo na Primorskem manjše Skopo, na Štajerskem in Kranjskem sta bila manjša samo Benedikt in Šentvid.

Šentvid nad Ljubljano, kjer je vaška čitalnica delovala od leta 1866, je sicer spadal med najmanj pokrite okraje v kranjskem in širšem merilu, medtem ko je bila na Kranjskem in gledano po prebivalstvu čitalniška mreža najgostejša v že omenjenem postojnskem glavarstvu, ki je štelo 41.225 prebivalcev in je imelo 6 čitalnic (na eni strani je Podnanos oz. Šembid s 438 prebivalci, na drugi trg Postojna s 1701 prebivalcem), kar da eno čitalnico na 6870 prebivalcev in ga uvršča celo pred glavarstvo Gorica okolica. Postojna je z Gorico okolico ter primorskima glavarstvoma Tolmin in Sežana najbolj primerljiva tudi po prebivalstveni sestavi, saj je čitalniško središče na Postojnskem štelo v povprečju 931 prebivalcev. Razen Postojne in Vipave so imeli vsi kraji na tem območju manj kot 1000 prebivalcev, tako da so dominirale podeželske čitalnice. Bile so še v Senožecah (943) in (Ilirski) Bistrici¹⁷ (670) ter v Podragi (584) in Podnanosu. Za postojnskim glavarstvom je po številkah logaško glavarstvo, kjer je bila povprečna velikost kraja s čitalnico po prebivalcu neprimerno večja, in sicer 2502, kar pomeni, da so bile po tej plati potrebne večje spodbude kot na bližnjem Postojnskem. Vseeno je potrebno upoštevati, da sta bili na Logaškem delujoči čitalnici v Idriji, ki je bila 2. največje mesto na Kranjskem, in Planini. Nekoliko manjša je bila povprečna velikost kraja v glavarstvu Kranj, in sicer 2171 (Kranj in Škofja Loka), in v črnomaljskem 1120 (Metlika in Črnomelj). V novomeškem, kamniškem, kočevskem okraju in v okraju Ljubljana okolica, kjer je bila samo po ena čitalnica, pa 2068, 1868 in 656 ter 361. V Ljubljani s predmestji je po številu iz leta 1869 prebivalo 22.593 ljudi. Povprečna velikost naselja s čitalnico na Kranjskem bi bila 1383; podobno kot pri Primorskem, kjer smo izvzeli Trst in Gorico, je bila iz izračuna izločena Ljubljana in so bili upoštevani trgi, vasi in srednje velika naselja, od katerih jih je nekaj dobilo mestne pravice, vendar jih po naselitvenem vzorcu nikakor ni mogoče obravnavati skupaj z deželnimi središči in so se v naši tipologiji znašla v drugi skupini naselij. Ob večini kranjskih glavarstev, ki v povprečnih velikostih naselij s čitalnicami odstopajo navzgor, sta izjemni Ljubljana okolica in Kočevje, kjer sta bili čitalnici v večkrat omenjenem Šentvidu in v trgu Sodražica s samo 361 oz. 656 prebivalci. V zadnjem primeru ne gre povsem spregledati niti dejstva, da so bili v glavarstvu Kočevje, kamor je Sodražica politično spadala, oz. na Kočevskem večinsko prebivalstvo kočevski Nemci, kar bi utegnilo posredno prispevati k narodni dejavnosti na tem koncu. Po drugi plati pa npr. vemo, da so bile v večjih mestih kazine, ki so bile večidel nemška zbirališča, vendar to ni spodbudilo kakšne čitalnice več. Iz primerjave povprečne velikosti krajev na Kranjskem in krajev na Primorskem, in sicer ne glede na to, ali vzamemo povprečja po glavarstvih ali deželno povprečje, lahko ugotovimo, da so bile na Kranjskem za osnovanje čitalnic potrebne večje spodbude kot na zahodnem robu etničnega ozemlja. Če se vrnemo k pokritosti kranjskih okrajev s čitalnicami, sta Postojni še najbližje in vendar daleč

¹⁷ Pridevek Ilirska je Bistrica dobila na začetku 20. stoletja.

od nje črnomaljsko glavarstvo, ki je imelo 29.646 prebivalcev in dve čitalnici, kar pomeni eno čitalnico na 14.823 ljudi, in glavarstvo Logatec s 35.152 prebivalci in z eno čitalnico na 17.576 ljudi. Sledi Ljubljana s predmestji in eno čitalnico na 22.593 prebivalcev. Glavarstvo Kranj s 53.804 prebivalci je imelo eno čitalnico na 26.902 ljudi in mu skupaj sledita glavarstvi Kočevje in Kamnik s po eno čitalnico na 38.106 in 38.204 ljudi. Okrajno glavarstvo Novo mesto je imelo samo eno čitalnico na 44.559 ljudi, v glavarstvu Ljubljanska okolica je bila torej ena čitalnica na 50.519 prebivalcev. Razloge za slabo pokritost naštetih glavarstev je bolj kakor v sorazmerni gostoti prebivalstva potrebno iskati v dejstvu, da je bila Kranjska v primerjavi z ostalimi zgodovinskimi deželami od vseh »najbolj« slovenska. V oči bode, da postojnsko in črnomaljsko glavarstvo, ki sta na Kranjskem najbolj pokriti s čitalnicami, rišeta kranjsko-hrvaško mejno črto.

To na Štajerskem naprej riše brežiško okrožje na jugovzhodu. Na Štajerskem je bila velikost krajev s čitalnicami v osmih krajih, ki so Benedikt (262), Vojnik (488), Žalec (553), Vransko (586), Ruše (612), Laško (613), Sevnica (670), Ormož (762), pod 1000, nad 1000 prebivalcev so imeli Celje (4224), Ptuj (2361), Slovenska Bistrica (1168), Ljutomer (1074) in Maribor (12.828). Če spet izvzamemo deželno središče ter upoštevamo primerljiva okolja, ki so podeželsko, trško in (malo)mestno, je povprečna velikost čitalniškega naselja na Štajerskem 1083, kar je manj tako od povprečja na Kranjskem kot na Primorskem, kjer povprečno velikost naselja dvigajo številčnejši zaledni kraji in ne gre za šibkejšo društveno dejavnost. Povprečne velikosti naselij s čitalnico po posameznih okrožjih se gibajo med 560 (celjsko) in 12.828 (Maribor mesto); vmes si od spodaj navzgor sledijo brežiška (670), mariborska (681), ljutomerska (1074) in ptujška enota (1561).

Pokritost je bila na Štajerskem največja v sicer najmanjšem med obravnavanimi štajerskimi okrožji, in sicer v Ljutomeru z 20.040 prebivalci in eno čitalnico. Eden od razlogov bi utegnil biti ta, da je mejil na Prekmurje, ki je spadalo pod Madžarsko (deloma pod Železno županijo, deloma pod županijo Zala). Najmanjša je bila pokritost na Brežiškem (sem je spadala Sevnica) s 45.982 prebivalci in eno čitalnico, kjer je čitalnica nastala v relativno majhnem naselju. Za Ljutomerom je Maribor z okolico, kjer je bilo 83.596 prebivalcev in kjer so delovale tri čitalnice (Slovenska Bistrica, Benedikt in Ruše), tj. ena malomestna in dve podeželski, kar pomeni eno čitalnico na 27.899 ljudi. Sledi celjski okraj, ki je bil velik, saj je vključno z mestom štel 122.281 prebivalcev in je imel pet čitalnic (poleg mestne še štiri trške oz. vaške v Laškem, Vojniku, Žalcu in na Vranskem), kar bi pomenilo eno čitalnico na 24.456 prebivalcev. Na zadnjem mestu je ptujsko glavarstvo z dvema čitalnicama in 76.835 prebivalci, kar da eno čitalnico na 38.418 ljudi. Ta politični okraj je po prebivalstvu primerljiv z mariborskim, razpon med najmanjšim krajem s čitalnico, ki je Ormož, in največjim, ki je Ptuj, znotraj Štajerske nekoliko spominja na razmerje med Benediktom in Mariborom, na Primorskem in na Kranjskem na Trst in Skopo ali Ljubljano in Šentvid, čeprav so razlike tu znatno večje.

Gledano v meddeželni perspektivi, bi se mesto Maribor po pokritosti znašlo med postojnskimi in črnomaljskimi okrajem, ki jima sledita Gorica-mesto ter logaški okraj, ki so v skupini najbolj pokritih okrajev, v katerih ena čitalnica pokriva med približno 6000 in 17.000 ljudi. Vanjo padejo goriški, tržaški, sežanski, tolminski okraj in sem

bi lahko dali Celovec, kar pomeni, da je največ najboljših pokritih okrajev na Primorskem, dva na Kranjskem, in sicer oba na mejnih črtah, ter po en okraj oz. okrožje na Štajerskem in Koroškem. Celjski, mariborski (Ruše, Slovenska Bistrica in Benedikt) in za las tudi Ljutomerski okraj bi se znašli ob Ljubljani in Kranju v drugi skupini, v kateri ena čitalnica pokriva od 20.000 do 30.000 prebivalcev, medtem ko bi ptujski in brežiški okraj padla v zadnjo skupino, v kateri so najslabše pokriti okraji, kjer je čitalnica s svojo dejavnostjo v povprečju pokrivala nad 30.000 prebivalcev. Spregledati ni mogoče, da je bil Ptuj med večjimi enotami z več kot 70.000 prebivalci in se je tudi zato znašel v zadnji skupini. Brežiški okraj, kjer je bilo število prebivalcev skoraj dvakrat manjše, pa je bil na stiku s hrvaškim ozemljem in stik s slovanstvom verjetno ni bil tako usoden oz. spodbuden za čitalništvo kot stik z drugimi narodi. V isti skupini so kočevski, kamniški, novomeški okraj, okraj Ljubljana okolica ter obe istrski glavarstvi, kjer sta bili slovenski čitalnici in sta Volosko in Koper. Vendar so v Istri dejansko delovale 4 slovanske čitalnice.

V zvezi s Štajersko zbujajo pozornost obratno sorazmerje med povprečno velikostjo naselij po posameznih okrožjih in njihovo pokritostjo. Poleg prej omenjenega brežiškega okrožja je dober primer številčen celjski okraj, ki ni bil med najbolj pokritimi¹⁸ in v katerem je bila povprečna velikost kraja samo 560 prebivalcev. To spominja na okraja Ljubljana okolica in Volosko, ki sta bila izredno slabo pokrita, vendar sta imela čitalnice v naseljih pod 500 prebivalci. Naštetim okrajem oz. okrožjem je blizu mariborsko okrožje s povprečjem 681, ki se je znašlo med srednje pokritimi območji. Nasprotno velja za Ljutomer, ki je z malo več kot 20.000 prebivalci in z dvema čitalnicama na zgornji meji z najbolj pokritimi slovenskimi okraji, da je bila povprečna velikost naselja po prebivalstvu v tem okrožju za 40 % večja od povprečne velikosti kraja v mariborski okolici. Gledano s stališča demografske strukture, to pomeni, da je bila včasih navkljub dobri pokritosti področja za delovanje čitalnice v povprečju potrebna dosti večja populacija. Prav tako velja obratno, da so se čitalnice osnovalе v majhnih krajih, ki so sicer pripadali slabo pokritim okrožjem. Od tega vzorca odstopa Ptuj, ki izkazuje šibkost v obeh smereh; najdemo ga med slabo pokritimi področji in čitalnica se pojavi šele v večjem naselju. Predvidljivosti ni tam, kjer manjkajo podatki, in sicer pri koroški Kapli. Celovec bi lahko po karakteristikah postavili ob Maribor ali Gorico.

Trinajst čitalnic na Štajerskem se morda ne zdi veliko, saj so bila štajerska okrožja med največjimi in je Štajerska štela vsega skupaj 1.131.309 prebivalcev, medtem ko sta imeli v primerjavi z njo Kranjska in Primorska (z Goriško, Tržaškim in Istro)¹⁹ 463.273 oz. 581.078 prebivalcev. Toda upoštevati je potrebno, da je bilo na Slovenskem Štajerskem šest slovenskih okrožij oz. okrajev (Brežice, Celje, Ljutomer, Maribor, Ptuj in Slovenj Gradec), tako da je bilo število prebivalcev dejansko nižje, tj. 406.180.²⁰ Na Koroškem je bilo po podatkih iz prvega štetja 336.400 pre-

¹⁸ Med šestimi obravnavanimi štajerskimi okrožji je Celje na 4. mestu, in sicer za mestom Maribor, mariborskim okrožjem in Ljutomerom.

¹⁹ Pri seštevku so upoštevana vsa istrska okrožja: največje Koper (62.149) ter Lošinj (35.917), Poreč (39.460), Pazin (36.569), Pulj (43.545) in Volosko (37.265).

²⁰ Ljutomer (25.040), Maribor z okolico (83.596 + 12.828 = 96.424), Ptuj (76.835), Brežice (45.982), Slovenj Gradec (39.618), Celje z okrajem (4224 + 118.057 = 122.281).

bivalcev.²¹ Če bi se čitalniški standard določal po številu prebivalstva, iz katerega so izhajali potencialni društveniki in podporniki, na čitalnico, je bil ta v ustavni dobi po pričakovanju najvišji na Primorskem (ena čitalnica na 22.394 ljudi), ki ji sledita Kranjska z eno čitalnico na 27.251 in Štajerska, kjer je bilo za 25 % manj čitalnic kot na Kranjskem, z eno čitalnico na 31.245 ljudi. Na repu je Koroška z eno čitalnico na 168.200 ljudi. Dosti drugače ne bi bilo niti, če bi pritegnili povprečno velikost vaškega oz. (malo)mestnega naselja s čitalnico po prebivalstvu, ki znaša 1083 za Štajersko, 1173 za Primorsko in 1383 za Kranjsko,²² ter spremljali pokritost posameznih deželniških okrožij oz. okrajev. Po zgoraj navedenih kriterijih med najbolj pokrite pade pet primorskih, dva kranjska okraja in eno štajersko okrožje, med srednje pokrite dva kranjska okraja in tri štajerska okrožja, med najslabše pokrite pa dva primorska (istrska) okraja, štirje kranjski okraji in dve štajerski okrožji. Na prvem mestu bi bila Primorska, ki bi ji sledili Štajerska in Kranjska (kjer je bilo največ slabo pokritih okrajev), vnovič bi bila na zadnjem mestu Koroška.

2 Čitalništvo ter upravno-politična in sodna organiziranost

Med družbenogeografskimi dejavniki ni mogoče poleg naselitvenih oz. demografskih vzorcev zaobiti niti upravno-politične in sodne organiziranosti naselij in njihovih širših območij, saj je bilo za narodni in kulturni razvoj kraja gotovo pomembeno, ali so imela na teh območjih svoje sedeže glavarstva, sodišča, občinske uprave, davčni uradi ipd. Vprašanje, ki se poraja, je, ali pri razvoju čitalništva naštetih faktorji delujejo bolj vsak zase ali je med njimi mogoče zaznati tesnejšo povezanost, kar bi pomenilo, da je npr. na območju s plodovitejšo čitalniško dejavnostjo mogoče pričakovati hkratno prisotnost in medsebojni vpliv več faktorjev. Vnovični pregled čitalnic je pokazal, da v vseh krajih, kjer so odprli čitalnice, niso bili nujno sedeži sodnih okrajev. Zraven je bilo zanimivo spremljati, kateri so bili tisti sodni okraji, kjer je delovalo več čitalnic, ter v katerih političnih okrajih je bilo največ oz. najmanj sodišč in kako bi to lahko vplivalo na oblikovanje mreže čitalnic. Tržaško z zaledjem je imelo osem, sodni okraj Gorica-okolica, kamor so spadali Gorica, Solkan, Štandrež, Vrtojba in Prvačina, pet društev, v ajdovskem sodnem okraju, ki je spadal pod goriško glavarstvo, so bila tri (Ajdovščina, Branik, Črniče), v kanal-skem sodnem okraju, ki je ravno tako spadal pod okrajno glavarstvo Gorica okolica, samo eno društvo. Eno društvo je imel sodni okraj Sežana, sodni okraj Komen dve (oboje sežansko glavarstvo). V tolminskem sodnem okraju so bile 3 čitalnice v Tolminu, Volčah in Kobaridu, medtem ko je imel sodni okraj Cerkno eno čitalnico (oboje glavarstvo Tolmin). Na kratko, je bila na Primorskem avtonomno sodno upravljanih približno četrtnina krajev s čitalnicami. Iz medsebojne primerjave primorskih glavarstev vidimo, da je bilo sodno nekoliko bolj razparcelirano tisto, kjer je bila čitalniška mreža po prebivalstvu najgostejša, tj. Gorica-okolica, kjer je 8 oz. 9 naselij

²¹ Poleg mesta Celovec s 15.285 prebivalci je okrožje Celovec okolica štel 59.151, kar je primerljivo s tržaškim zaledjem in okrajem Ljubljana okolica, Šmohor (Hermagor) 17.740, Spittal 43.925, Šentvid na Glini (St. Veit an der Glan) 52.982, Beljak 54.284, Velikovec, kamor je spadala Železna Kapla, 52.533 in Volšperg (Wolfsberg) 40.500.

²² Zakaj Koroška v primerjavo ni pritegnjena, ni potrebno ponavljati.

(če pritegnemo mesto) s čitalnicami pripadalo trem sodnim okrajem. Na Kranjskem je bilo takih naselij, kjer so delovale čitalnice in kjer so bili hkrati sedeži okrajnih sodišč, dve tretjini (Ljubljana, Idrija,²³ Kranj, Novo mesto, Škofja Loka, Kamnik, Postojna, Vipava,²⁴ Metlika, Črnomelj, Senožeče in (Ilirska) Bistrica),²⁵ kar pomeni, da sodna organiziranost še zdaleč ni zanemarljiv dejavnik pri pojasnjevanju prostorske distribucije čitalnic. Podobno je bilo na Kranjskem, saj je bilo sodno najbolj razparcelirano glavarstvo, ki velja za najbolj pokrit kranjski in slovenski okraj. Gre za Postojno, kjer je bilo vsega skupaj 6 čitalnic, ki so pripadale štirim sodnim okrajem. Sodne organizacijske enote lahko pomenijo več sodnega oz. pravniškega osebja, ki je poleg učiteljstva, duhovščine, trgovcev, obrtnikov, posestnikov in podjetnikov tvorilo pomemben del narodnobuditeljske srenje. Podobno velja za Štajersko. Naselji z delujočimi čitalnicami, kjer so imela sedeže okrajna sodišča, so dobre tri četrtine. To so Maribor,²⁶ Slovenska Bistrica, Celje,²⁷ Vransko, Vojnik, Laško, Ptuj, Ormož, Ljutomer in Sevnica.²⁸ Železna Kapla, ki je spadala pod velikovško glavarstvo, in Celovec sta pripadala ločenima sodnima okrajema.

Do podobnih ugotovitev pridemo, če obravnavamo upravno ureditev posameznih okrajev in okrožij. Rahlo od drugih dežel odstopa samo Primorska, kjer sta vseeno imeli status občin dve tretjini krajev s čitalnicami. Poleg Gorice in Trsta, ki sta upravljala okoliške kraje in zaledje, so imeli status občin, v katere je bilo običajno povezanih več vasi, kraji Jelšane, Cerklje, Kobarid, Volče, Tolmin, Nabrežina, Komen, Skopo, Črniče, Branik, Štandrež, Solkan, Ajdovščina, Kanal, Vrtojba.²⁹ To pomeni, da so čitalnice praviloma nastajale v samoupravnih lokalnih skupnostih oz. občinah. V tem smislu sta bila izjemna samo kraja Dekani in Prvačina; Prvačina je spadala pod občino Dornberk, ki je imel več prebivalcev kot Prvačina (1491 : 837), in Dekani pod občino Rožari, ki so po prebivalstvu (Rosariòl di sopra/Rožari pri Cerklji, Rosariòl di sotto/Rožari) zaostajali za Dekani (257 : 715).³⁰ Na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem so bili vsi kraji s čitalnicami hkrati občine, tako da je upravna avtonomnost kraja eden bolj izrazitih dejavnikov pri pojasnjevanju vzpostavljanja in prostorske distribucije čitalnic.

Med spremenljivkami, ki so politična, sodna in upravna organiziranost okrajev oz. okrožij, ni mogoče preprosto konstatirati neposrednih povezav, vendar natančen pregled in obravna družtev dopušča sklep, da obstaja (naj)močnejša povezanost med sodno in upravno organiziranostjo naselij. Med skupno 58 naselji je 31 takih (53 %), ki so bila sedeži sodnih okrajev in občinskih uprav. Da so čitalnice dejansko

²³ Planina ni imela statusa sodnega okraja in je skupaj z Idrijo spadala pod sodni okraj Logatec, kjer je imel sedež glavar.

²⁴ Pod vipavski sodni okraj sta spadala tudi Podnanos in Podraga.

²⁵ Sodražica, kjer je bila čitalnica, je spadala pod sodni okraj Ribnica (glavarstvo Kočevje).

²⁶ Sem so spadale tudi Ruše.

²⁷ Pod sodni okraj Celje je spadal tudi Žalec.

²⁸ Benedikt je spadal pod sodni okraj Sv. Lenart.

²⁹ Čitalnica je bila v Spodnji Vrtojbi s 603 prebivalci. Nekaj manj jih je štela Zgornja Vrtojba (552). Občina Vrtojba je imela vsega skupaj 2223 prebivalcev.

³⁰ Podobno velja za občino Solkan, kjer je bila čitalnica v Solkanu s 466 prebivalci in ne npr. v Lokah (naselje pri Gorici) s 1399 prebivalci, in omenjeno Spodnjo Vrtojbo, saj jo je po prebivalstvu nekoliko prekašalo Vogrsko (623).

nastajale v upravnih središčih, se da posredno potrditi, ko si priključimo razpoložljive demografske podatke iz prvega dela razprave. Središča čitalnic so bila v vseh tistih primerih, ko niso sama tvorila občine in upravno povezovala več krajev, največji kraj po številu prebivalcev v občini. Razen za mestne oz. trške občine Trst, Gorica, Ljubljana, Maribor, Celovec, Kranj, Škofja Loka, Kamnik,³¹ Ajdovščina, Črnomelj, Novo mesto, Slovenska Bistrica, Ptuj, Ljutomer in tudi (Ilirska) Bistrica³² to velja za naslednja naselja, ki so bila sedeži čitalnic, okrajnih sodišč in občinske uprave: Kanal, kjer je živela dobra četrtina vsega prebivalstva v občini, Komen z dobro tretjino prebivalstva, in Tolmin, kjer je živela sicer samo petina vsega prebivalstva, pri čemer je potrebno upoštevati, da je bila občina Tolmin med bolj razdrobljenimi in je upravno povezovala 12 krajev bližnje okolice. V občini Postojna je bila čitalnica v istoimenskem trgu, kjer je živela skoraj polovica vsega prebivalstva, medtem ko je bila druga polovica v devetih okoliških vaseh (skupaj 3606). Podobno velja za občino Vipava, v občini Senožeče (sem so spadale še Gabrče) je v Senožečah živelo 90 % prebivalstva. V občini Idrija je bila čitalnica v največjem kraju, ki je seveda Idrija, v kateri je bilo skoncentrirano skoraj vse prebivalstvo (3813 od skupno 3937); preostalih nekaj občanov je živelo v Zgornji in Spodnji Kanomlji (tu so bili po prvem popisu samo 4 prebivalci v eni hiši) ter v Jeličnem Vrhu. V dosti manjši občini Metlika s 1331 prebivalci je bila čitalnica v Metliki, kjer je bilo 90 % vsega prebivalstva. Na Štajerskem so bili kraji s čitalnicami v povprečju manjši od krajev na Kranjskem, toda čitalnice so bile v občinskih središčih, ki so bila največji kraji v občini in so Vransko (z dobro tretjino vsega prebivalstva v občini), Vojnik, Laško, Ormož (sem je spadala še Dobrova) in Sevnica, v kateri je bila dobra tretjina vsega prebivalstva. V občini Vojnik, ki je bila po velikosti primerljiva s Postojno, je bila v kraju Vojnik res samo petina prebivalstva, kar gre na račun njene velike razdrobljenosti, saj je vanjo spadalo 25 vasi. V občino Laško je spadalo 23 krajev z 2969 prebivalci in v Laškem je prav tako živela ena petina prebivalstva. Na pričujočem seznamu med občinami izstopa Cerkno, saj je bila čitalnica v trgu Cerkno in ne v večjem in bližnjem naselju Otalež. Je pa bil v Cerknem sedež sodnega okraja, občine in davčnega urada.

3 Čitalništvo ter razvitost mreže srednjih in višjih šol

V nadaljevanju si bomo pogledali, kako je bilo v ustavni dobi z razvitostjo šolske mreže³³ na Slovenskem, kako se povezuje s prostorsko razmestitvijo čitalnic in ali je mogoče dognati povezave z drugimi obravnavanimi dejavniki. Obstoječo in na novo oblikujočo se šolsko mrežo so sestavljale trivialne, glavne šole in normalke, na katerih so potekali tečaji za učitelje, ki jih najdemo med društveniki, nižje in višje

³¹ Kamnik, Škofja Loka in Kranj so imeli s pred- oz. primestji primerljivo število prebivalcev. Po popisu iz leta 1869 so številke znašale 2178, 2298 in 2326.

³² Okoliški kraji, kot so Trnovo, Čelje, zemljiški gospostvi Jablanica, Prem itd., so bili samostojne občine.

³³ Glavni vir za srednje in višje šolstvo je predstavljalo delo Vlada SCHMIDTA (1963). Izvleček iz knjige je v namene raziskovalnega projekta Prostor slovenske literarne kulture pripravil Marjan Dolgan. Zato v nadaljevanju vir ne bo vsakič posebej naveden. Pri raziskovanju čitalnic sem se oprla na omenjeni izvleček, ga nekoliko izčistila in dopolnila, saj so me zanimala 60. leta.

srednje realne šole in gimnazije ter redkejšje višje (tehnične) in visoke šole (univerze) s študijem filozofije, teologije, prava in medicine. Ponekod so bile (obrtne) šole, na katerih so se izobraževali za poklice. (MEDVEŠ 1999: 86) Trgovci in obrtniki so predstavljali eno od pomembnejših plasti družstvenikov, ki so se jim pridružili posestniki in gospodarstveniki, veliko je bilo intelektualcev ali polintelektualcev, kot so šolniki (učitelji, profesorji), uradniki, duhovniki, pravniki in politiki in nekateri člani so bili iz umetniških poklicev (književniki, kulturniki, slikarji). Na Primorskem je bilo v 60. letih, ki so najplodovitejše obdobje čitalniške dejavnosti, možno šolanje na meščanskih šolah, realkah in gimnazijah. Šolska dejavnost je bila v tem prostoru na več stopnjah in smereh dobro razvita že v letih pred čitalniškim obdobjem (konec 18. stoletja), kar ni bilo brez pomena za intelektualni razvoj primorskega življa. Kmalu po sprejetju splošnega šolskega reda 1774, ki je prinesel obvezno šolanje od šestega do trinajstega leta, so v tržaškem zaledju, tj. v Škedenju (1780), na Katinari (1791), v Devinu (1793), na Proseku (1795) in Opčinah (1798), zrasle trivialke. Šolska mreža se je od 19. stoletja izpopolnjevala (babiška šola 1815, kmetijska šola 1842, moško učiteljsiše, realna in navtična akademija 1817). V 60. letih je v Trstu naprej delovala gimnazija,³⁴ ki je bila od 1851 osemrazredna z nemškim učnim jezikom. Leta 1852 je na njej slovenščina – za razliko od nižje realke,³⁵ kjer ni bila obvezna – postala obvezni predmet za slovenske dijake. Poleg realne in navtične akademije je bilo med šolami višje stopnje semenišče s teološkim študijem, iz katerega je izhajala duhovščina in ki je bilo ustanovljeno po letu 1849. Delovalo je do leta 1875, ko je bilo mogoče študirati na semeniščih v Ljubljani in Gorici. V Trstu je bilo tudi učiteljsiše, ki so ga 1875 preselili v Koper, tako da so bile na Primorskem šole za poklicno usposabljanje učiteljev v Kopru, Trstu in Gorici. V dobi razmaha čitalništva, v letih 1864/65, je bila v Trstu odprta moška pripravnica za učitelje. V Gorici se je slovenščina na nižji šoli oz. normalki uporabljala od začetka 19. stoletja (1808) oz. od 1815/16, ko so bili odprti slovenski oddelki in se je začel pouk odvijati v nemščini in slovenščini,³⁶ kar ni veljalo za vse šole. Na srednji in višji stopnji šolanja je vlogo pri uveljavljanju slovenščine odigrala višja realka v Gorici, na kateri slovenščina še v 50. letih ni bila obvezna in je to postala v sredini 60. let (1865), ko se je šola preoblikovala v popolno višjo osemletko.³⁷ Tačas je v Gorici že delovala čitalnica, ki je bila odprta leta 1862 in se ji je leta 1864 pridružila čitalnica v Ajdovščini. So pa vse ostale čitalnice v Gorici-okolici nastale po letu 1865, ko se je vsaj formalno izboljšal položaj slovenščine v šolah, in sicer v letu 1867 v Solkanu, Kanalu, Braniku in Črničah, 1868 v Vrtojbi, 1869 v vaseh Štandrež in Prvačina. V sežanskem in tolminskem okraju so razen v Tolminu, kjer je bila čitalnica ustanovljena leta 1862, čitalnice povečini nastajale od sredine 60. let; 1866 v vasi Skopo na Krasu, 1867 v Volčah, 1869 v Kobaridu, Cerknem in Komnu. V Trstu z okolico so čitalnice odpirale vrata od leta 1861. Z začetka ustavne dobe (1861 in pred tem 1849) je potrjen odlok o slovenskem pouku za Slovence, ki ga je gubernij izdal že 1846. Tako kakor v Trstu je med višjimi šolami v Gorici delovalo semenišče,

³⁴ Ustanovljena 1620 kot jezuitska in odpravljena po letu 1773; 1792 so jo obnovili frančiškani in je 1807 postala petrazredna.

³⁵ Ustanovljena 1849 kot nižja dvorazredna in je 1870 postala popolna višja osemletna.

³⁶ V Trstu celo trijezično (nemško, slovensko, italijansko).

³⁷ Realke je bila ustanovljena 1849 (nižja dvorazredna) in je postala popolna višja osemletka 1860.

katerega ustanovitev sega v leto 1757. Leta 1818 so na njem uvedli dveletni filozofski in teološki študij in je postal semenišče za vse primorske škofije. Slovensko so na njem poučevali od leta 1869, čeprav je tudi pomembno vedeti, da je bila slovenščina na modroslovnem učilišču od 1847/48 in na gimnaziji od 1849/50, ko je postala osemrazredna³⁸ in so se morali slovensko obvezno učiti vsi dijaki, katerih materni jezik je bila slovenščina. Kljub močnemu italijanskemu pritisku in dejstvu, da se je zasebno, poklicno in strokovno šolstvo na Tržaškem in Goriškem izraziteje krepilo od 80. in 90. let 19. stoletja, so torej srednje in višje šole, ki so ponujale splošno izobrazbo in so z opravljeno maturo tlakovale pot na višji študij, prispevale tako h krepitvi sloja intelektualcev kot k boljši povezanosti slovenske skupnosti na robu etničnega ozemlja in bujenju narodne zavesti, ki je bila pomembno gonilo društvene dejavnosti. Zato ne čudi, da je bilo čitalništvo na Goriškem in Tržaškem takó bogato.

Razvitost šolske mreže, pomembne za izobraževanje, krepitev narodne zavesti in utrjevanje rabe slovenščine v javnih položajih, je bila dobra na Kranjskem. Tako za Primorsko kot za Kranjsko velja, da mreža ni bila razsrediščena. V Ljubljani je bila državna gimnazija,³⁹ ki je v 60. letih⁴⁰ postala osemrazredna. Gimnazijski oz. licejski študij je obsegal teološke in filozofske študije – filozofijo so priključili gimnaziji kot 7. in 8. razred –, tako da je pravzaprav imel akademske poteze in je pripravljajl za študij na univerzi.⁴¹ Izobraževanje je na višji oz. licejski ravni ponujala realka, ki je veljala za bolj praktično usmerjeno šolo in je bila ustanovljena 1849 kot nižja dvorazredna šola. Od 1865 je bila to osemrazredna (nemška višja) šola.⁴² Med šolami višje stopnje je delovalo učiteljsiše, ki se je leta 1867 preoblikovalo iz nekdanje izobraževalnice za učitelje pri normalki,⁴³ kar ni nič neobičajnega, če upoštevamo, da so na normalkah oz. meščanskih šolah v deželnih središjih prej potekali kurzi za učitelje (MEDVEŠ 1999: 86). Šolniki so bili pogosto vidnejši člani (ustanovnih) odborov čitalnic. Konkretno pri Ljubljani bomo med ustanovniki izmed šolnikov našli Ivana Macuna, trgovce, obrtnike, posestnike in različne (pol)intelektualne poklice (pravniki, uradniki, zdravniki, publicisti, politiki). Bodoči bogoslovci oz. duhovniki so se v Ljubljani lahko izobraževali na semenišču (1708), na katerem so 1791 obnovili popoln štiriletni teološki študij, iz katerega se je kot škofijski zavod leta 1848 osamosvojila teološka fakulteta. Tu ima svoje korenine zasebna škofijska gimnazija (1905) v Šentvidu pri Ljubljani, v kateri je bila slovenščina učni jezik in je bila edina pov-

³⁸ Tudi ta gimnazija je bila ustanovljena 1620 kot jezuitska, med letoma 1780 in 1810 so jo upravljali pijaristi in je po 1807 postala šestrazredna. Ko so 1811 odpravili licej in gimnazijo, so ustanovili kolegij.

³⁹ Ustanovljena je bila 1597 kot jezuitska; po 1773, ko so razpustili jezuitski red, je postala državna gimnazija (do 1849), ki je obsegala filozofski in teološki študij. Po ustanovitvi generalnih semenišč v Gradcu in Innsbrucku so 1762 v Ljubljani odpravili teološki študij, 1785 oba letnika filozofije, ki so jo obnovili 1788. Gimnazija je 1807 postala šestrazredna, po 1849 osemrazredna, poslovenila se je 1918 (I. gimnazija).

⁴⁰ Od 1849 (do 1958).

⁴¹ Kdor je želel nadaljevati univerzitetni študij, je moral dokončati samo še tretje leto filozofije na univerzi.

⁴² Z državno gimnazijo sta se poslovenili 1918. 1930 se je iz nje oblikovala I. realna gimnazija.

⁴³ Od 1803 do 1810 so potekali pedagoški tečaji. Žensko učiteljsiše se je osnovalo 1870 in je postalo samostojni zavod v 20. letih 20. stoletja. Na začetku 30. let je postalo mešano učiteljsiše in študij se je podaljšal.

sem slovenska gimnazija v Avstro-Ogrski. V Šentvidu, ki velja za tretje najmanjše naselje s čitalnico, je bila čitalnica odprta leta 1866 in je med ustanovniki imela dva duhovnika: Blaža Potočnika, ki je bil župnik, literat in publicist, ter kaplana Alojzija Stareta; pridružili so se jim obrtnik oz. zlatar, podobar in dva posestnika.

V drugem največjem mestu na Kranjskem, Idriji, kjer je bila čitalnica od leta 1866, v 60. letih ni bilo gimnazije, zaradi česar sklepamo, da so bili med obravnavanimi dejavniki za razvoj čitalništva na Idrijskem pomembnejši politični, sodni, upravni faktorji in naselitveni vzorec (občina Idrija, ki je bila pod pristojnostjo logaškega glavarstva, le leta 1869 štela 3937 prebivalcev). Zgovorno je tudi to, da je bil idrijski sodni okraj na Kranjskem blizu glavarstvu Postojna, kjer je bilo čitalništvo daleč najbolj razvito, in ni mogoče izključiti niti meddeželnih vplivov. Kranjska glavarstva je na zahodu »ščitila« Goriška, ki je risala etnični rob in je imela razvito čitalniško dejavnost.

Za razliko od Idrije je Kranj imel gimnazijo. Kranjska čitalnica je delovala od leta 1863, kar je dve leti po ustanovitvi nižje klasične gimnazije z nemškim učnim jezikom, ki ga je v 70. letih 19. stoletja zamenjala slovenščina.⁴⁴ Gimnazija, ki je dajala splošno izobrazbo in je bila odskočnica za morebitni študij na univerzi, je bila na Kranjskem v Novem mestu in se je v osemrazrednico preoblikovala pred čitalniško dobo (1855).⁴⁵ V Kamniku je delovala frančiškanska gimnazija province Sv. Križa Slovenije, samo da zasebna.⁴⁶ Če osvežimo ugotovitev, da so bile v perspektivi demografije za osnovanje društev na Kranjskem potrebne večje spodbude kot na zahodnem ali vzhodnem robu etničnega prostora, je mogoče predpostavljati in vsaj deloma verificirati hipotezo, da so na Kranjskem pomembnejšo vlogo pri izobraževanju in spodbujanju narodnega življenja odigrale šole.

Kar se tiče nižjega in višjega srednjega šolanja, razen v Idriji to tačas ni bilo mogoče ne v Škofji Loki ne v belokranjskem glavarstvu Črnomelj. Vendar je Škofja Loka spadala pod glavarstvo Kranj, kjer je bila gimnazija, črnomaljsko in novomeško glavarstvo, v katerem je bila tudi srednja šola, pa sta bili bližnji glavarstvi. Podobno kot Idrija⁴⁷ zbujata nekaj več pozornosti na Kranjskem Postojna, saj ni imela mreže srednjih in višjih šol, a je imela nekaj šolske tradicije; v Napoleonovem času (1810) je v Postojni delovala gimnazija, ki je bila 1811 kolegij, odpravljen kmalu po odhodu Francozov (1813). Zato je bil za čitalništvo gotovo bolj pomemben njen mejni položaj – na Kranjskem je na jugu podoben položaj imelo črnomaljsko glavarstvo –, saj je bila na obodu Kranjske in se je zahodno stikala z Goriško, kjer predpostavljamo medsebojne vplive. Glavarstvo Postojna, ki je obsegalo sodne okraje Planina, Senožeče, Lož, Bistrica, je poleg vsega na Bistriškem mejilo na slovenski del Istre. V neposredni bližini Bistrice je bila narodna dejavnost živahna v Jelšanah, ki so

⁴⁴ Ustanovitev gimnazije (dvorazredna), ki je bila že 1811 odpravljena, sega v leto 1810. 1870 se je gimnazija iz klasične preoblikovala v realno gimnazijo; hkrati je postala prva gimnazija na Slovenskem s slovenskim učnim jezikom, nemščina pa je bila učni predmet.

⁴⁵ Nastala je kot frančiškanska gimnazija (1746). Nato je postala petrazredna (1807). 1811 jo je zamenjal kolegij, ki je v zmanjšanem obsegu opravljal nalogo gimnazij in licejev. Realna višja gimnazija je bila tako kot v Kranju ustanovljena 1870.

⁴⁶ Ustanovljena 1821 s sedežem v Gorici, do 1877 s pravico javnosti.

⁴⁷ V Idriji je (trirazredna) gimnazija delovala do prihoda Francozov (1784–1797) in nato od 1807 do 1811. Med leti 1823/24 in 1827 je bil odprt prvi razred nižje gimnazije.

spadale pod glavarstvo Volosko (sodni okraj Castelnuovo), kjer je narodno društvo svoja vrata odprlo leta 1867.

Na Spodnjem Štajerskem so bile v ustavni dobi nižje, višje srednje in višje šole v Mariboru, Celju, na Ptuj in v Ljutomeru. Maribor je imel podobno kot Ljubljana in Gorica gimnazijo, realko, semenišče in učiteljišče. Na gimnaziji v Mariboru so se slovenski razredi (nižja gimnazija) pridružili nemškim šele 1889, tako da gimnazija v 60. letih ni bila poslovenjena,⁴⁸ pač pa je imela dotlej razmeroma dolgo tradicijo. Njeni začetki segajo v leto 1758,⁴⁹ ko je bila ustanovljena kot jezuitska, in je na začetku 19. stoletja (1807) postala petrazredna. Za izobrazbo na nižji srednji stopnji je skrbela realka, ki je bila ustanovljena leta 1850 in se je po letu 1870 preoblikovala v popolno osemletno višjo realko.⁵⁰ Semenišče, ki je dajalo bogoslovce in duhovnike, je bilo v Mariboru odprto po letu 1849. Bodoči učitelji so se lahko v ustavni dobi, in sicer od 1862, izobraževali na dvoletnem učiteljišču, na katerem je bila slovenščina učni jezik. Učiteljiščna šola je imela podlage v t. i. preparandiju, trimesečnem tečaju za učitelje ljudskih šol (ustanovljenem leta 1802; do 1849), ki se je leta 1850 razširil v enoletno učiteljiščno šolo. V Mariboru-okolici, kjer so v 60. letih delovale štiri čitalnice, položaj slovenščine kot učnega jezika ni mogel biti čisto brez pomena ne pri krepitevi nje-gove javne vloge ne narodne zavesti, sploh če ga primerjamo s stanjem leta 1869, ko se je šola preoblikovala v triletno učiteljišče z nemškim učnim jezikom.⁵¹ Ruše, ki so bile med najmanjšimi naselji s čitalnicami, v tem času niso imele šole.⁵² V najslabšem položaju so bile med okraji oz. okrožji Brežice, kjer je bila med dejavniki narodno-kulturnega življenja bolj pomembna mejna lega. Da včasih celo tam, kjer je obstajala šolska ponudba, ne gre pripisovati prevelikega pomena šolam, priča glavarstvo Ptuj. Čitalnici na Ptuj in v Ormožu sta delovali od 1863/64 in 1868, deželna nižja realna gimnazija pa je bila npr. ustanovljena 1869. Drugače je v primeru Prlekije. Čitalnica v Ljutomeru je delovala od 1868, medtem ko je bila meščanska šola, iz katere je leta 1870 nastala nižja realna šola, tu ustanovljena že 1861. Na Celjskem, kjer je bilo pet čitalnic, sta izobraževalno poslanstvo na nižji in višji srednji stopnji izpolnjevali realka⁵³ in gimnazija (ust. 1808).⁵⁴ Leta 1895 so na njej ustanovili slovenske razrede. Celovec je imel teološki študij, obnovljen na začetku 19. stoletja (1801), gimnazijo in realko,⁵⁵ ki sta bili v dobi čitalnic popolni osemletni šoli.

Prikaz srednjega in višjega šolstva za Štajersko kaže, da so imela razen Brežic (Sevnica) vsa okrožja, kjer so bile čitalnice, šole različnih stopenj. To je pomembno

⁴⁸ To se je zgodilo 1918.

⁴⁹ Vmes je doživela več sprememb. 1773 so jo razpustili, 1775 so jo obnovili in od 1781 so jo vodili pijaristi. Svetni učitelji so na njej poučevali od 1790.

⁵⁰ Podobno kot (klasična) gimnazija se je poslovenila 1918.

⁵¹ 1874 je postala štiriletna. Iz nje je prav tako 1918 nastalo moško učiteljišče, ki je delovalo do začetka 2. svetovne vojne. Tu ima korenine III. gimnazija Maribor.

⁵² Dolgo pred tem (1645–1758) je v Rušah delovala župnijska šola, ki je imela naravo gimnazije in je prenehala delovati, ko so ustanovili jezuitsko gimnazijo v Mariboru.

⁵³ Ustanovljena 1849 kot nižja dvorazredna.

⁵⁴ Šola z latinskim učnim jezikom, ki je bila od 1851 do 1919 višja nemška gimnazija.

⁵⁵ Gimnazija je postala osemletna 1849. Ustanovitev jezuitske gimnazije sega v leto 1604. 1773, ko so razpustili jezuitski red, je postala državna in 1807 šestrazredna. Realka pa je bila 1849 ustanovljena kot nižja dvorazredna.

tako z vidika razvoja slovenske kulture in oblikovanja narodne zavesti, ki je bila podlaga za snovanje čitalnic, kot z vidika izobraževanja dejavnih članov čitalnic, med katerimi je bilo veliko šolnikov. Napram temu se je pri brežiški enoti za pomembnejšo izkazala lega, saj je skupaj s Črnomljem, Metliko, Novim mestom na (jugo)vzhodu ter Ljutomerom in Ptujem na (severo)vzhodu risala slovensko-hrvaško oz. slovensko-madžarsko mejno črto. Večjo vlogo kakor šolam bi bilo mejni legi mogoče pripisati pri Ormožu. Naslednja ugotovitev je, da se na Štajerskem sorazmerna razsrediščenost šolske mreže povezuje z relativno majhnim naselitvenim vzorcem; čitalnice so bile večidel v krajih z manj kot 1000 prebivalci. Med društvenimi dejavniki sta se na Slovenskem Štajerskem izkazala za dosti relevantna sodna in upravna organiziranost območij s čitalnicami. Tri četrtine štajerskih čitalniških središč so bile hkrati sedeži sodnih okrajev in vsa čitalniška središča so bila sedeži občinskih uprav, kar pomeni, da so bile čitalnice praviloma v upravnih središčih občin.

Obravnavani dejavniki se lahko povezujejo še na drugačen način. Na Kranjskem je šolska infrastruktura segla samo v nekatera središča. Poleg Ljubljane so imeli višje srednje šole Kranj, Kamnik in Novo mesto, kar ne pomeni, da sem ni hodilo okoliško in drugo prebivalstvo. Zanimivo je, da gre v vseh treh primerih za čitalniške lokacije, kjer koncentracija prebivalstva presega deželna povprečja, tako da značilnosti šolske mreže in naselitveni vzorec – sodeč po prebivalstvu, so bile torej potrebne večje spodbude kot npr. na Štajerskem in Primorskem – konvergirata drugače kot zgoraj. Sklepamo lahko, da so tu napram narodnostno bolj izpostavljenim okrajem, kjer so bili potrebni bistveno manjši demografski vložki, več pomena za narodno dejavnost imele obstoječe vzgojnoizobraževalne ustanove. Pri obravnavi učinkovanja različnih dejavnikov je Kranjska bližje Štajerski, ko govorimo o sodni razparceliranosti političnih okrajev/okrožij in upravnem statusu naselij, kjer so bile čitalnice, saj sta bili na Kranjskem dve tretjini čitalniških središč hkrati sedeži sodnih okrajev in je imela v njih svoj sedež občinska uprava. Za Koroško, kjer je bilo šolanje v deželnem središču mogoče na vseh stopnjah, je težje prepričljivo potrditi prepletenost naštetih dejavnikov, a ni mogoče spregledati, da sta imela Celovec in Železna Kapla, ki sicer ni tvorila samostojnega sodnega okraja, ločeni občinski upravi.

Na Primorskem mreža srednjih in višjih šol ni bila tako razsrediščena kot na Štajerskem, saj so bile te samo v Gorici in Trstu, kjer pa je bilo največ čitalnic na Primorskem. To Primorsko približuje Kranjski in daje pri pojasnjevanju prostorske distribucije čitalnic večji pomen šolstvu na obeh omenjenih območjih. Obenem vemo, da so bile na Primorskem podobno kot na Štajerskem čitalnice povečini na podeželju, tj. v manjših krajih. Značilnost šolske mreže in naselitveni vzorec sta pri Primorski v bistvu kombinacija zgornjih dveh vzorcev (Štajerska: sorazmerna razsrediščenost šolske mreže in majhen naselitveni vzorec, Kranjska: sorazmerna sredotežnost šolske mreže in večji naselitveni vzorec), za katerega je značilna sredotežnost šolske mreže in majhen naselitveni vzorec. Rečeno drugače, so bili na Primorskem – napram Kranjski – potrebnejši manjši demografski vložki in gre večji pomen kot vzgojnoizobraževalnim dejavnikom pripisati strateški mejni legi na stiku z italijanskim elementom in večjim narodnointegrativnim potrebam. V prid vplivnosti mejnega položaja nasproti drugim dejavnikom govori dejstvo, da ni bila tako odločilna niti sodna organiziranost primorskih okrajev, saj so bila naselja, kjer so bile hkrati či-

talnice in sedeži sodnih okrajev, v manjšini. Tržaško, ki ni bilo ne med sodno ne med upravno najbolj razdrobljenimi območji, je imelo osem čitalnic. Drugače je pri Goriški (vsa tri glavarstva), ki je v tem smislu bližje Kranjski ali Štajerski. Tu je 16 (od skupaj 26) primorskih čitalnic pripadalo sedmim oz. osmim okrajem. Vendar se podobno kot na Tržaškem sodna ureditev spet ni izkazala za tako odločilen dejavnik, saj je bilo samo 5 (od 16) krajev s čitalnicami, tj. ena tretjina, hkrati sedežev okrajnih sodišč. V Istri ne kraj Jelšane ne kraj Dekani nista bila sedeža okrajnih sodišč. Za razliko od okrajnih sodišč je imela občinska uprava sedež v dveh tretjinah krajev s čitalnicami. V tem se Primorska, Štajerska, Koroška in Kranjska skorajda ne razlikujejo. Med obravnavanimi dejavniki, ki se pri posameznih okrajih in na deželni ravni povezujejo različno, je to najbolj prekriven dejavnik.

Ob veliki večini primerov, ki jih je sorazmerno dobro mogoče razložiti skozi delovanje in součinkovanje različnih dejavnikov, nekateri primeri ostajajo uganka. Ilustrativen primer je na (severo)vzhodnem robu Ormož, ki ni imel šole (ti sta bili na Ptuj in v Ljutomeru), in je večja vloga pripisana narodnostnem stiku (npr. slovensko-madžarski), ki je v relativno majhnih krajih spodbudno deloval na čitalniško dejavnost. Z Ormožem je po številu prebivalcev primerljiva (Ilirska) Bistrica na jugozahodu, kjer prav tako ni bilo šol, a iz lege ni mogoče dovolj prepričljivo razložiti čitalništva, saj je bila severna Istra tudi slovenska, na zahodu pa je bila tako ali tako Goriška. Razloge gre iskati v dveh smereh. Na eni strani domnevamo, da so v tovrstnih primerih pomembno vlogo igrali meddeželni oz. medokrajni vplivi, če upoštevamo, da je Bistrica spadala pod okrajno glavarstvo Postojna, ki je bilo v najbolj slovenski deželi, vendar obenem na meji z narodnostno bolj izpostavljeno Primorsko. Na drugi strani ne bi smeli pozabiti na aktivnost nekaterih posameznikov, ki jo je zaradi pomanjkanja podatkov in anonimnosti praktično nemogoče izmeriti, pa bi bilo delovanje narodnokulturnih društev brez njih nemogoče. Podobno bi veljalo za kranjsko glavarstvo Logatec, ki ni bilo strateško izpostavljeno, saj ga je na zahodu ščitila Goriška, in bi lahko govorili o nekakšnem verižnem vplivanju med bližnjimi okraji Istra-Postojna-Goriška-Logatec. Sta pa bila tako Bistrica kot Ormož in sploh večina krajev s čitalnicami sedeži sodnih okrajev in občinskih uprav. Zato bi lahko naselja, kjer so bile čitalnice brez večjih špekulacij lahko označili kot središča upravnega, političnega in kulturnega življenja.⁵⁶

VIRI IN LITERATURA

Etbin Henrik COSTA, 1869: Statistični pregled vseh slovenskih čitalnic. *Letopis Matice slovenske*. Ljubljana: SM. 282–296.

Zdenko MEDVEŠ, 1999. Šolstvo. *Enciklopedija Slovenije*. 13. zv. Ljubljana: MK. 86.

Orts-Repertorium des Herzogthumes Kärnten: Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869. Bearbeitet von der k. k. Statistischen Centralcommission, 1872. Dunaj: Carl Gerold's Sohn.

⁵⁶ Brelec te razprave si lahko pomaga z literarnim zemljevidom, ki je priložen razpravi in je avtorici služil kot spoznavno orodje pri pojasnjevanju prostorskega mreženja čitalnic.

Orts-Repertorium des Herzogthumes Steiermark: Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869. Berarbeitet von der k. k. Statistischen Centralcommission, 1872. 1. in 2. zv. Gradec: Grazer Zeitung.

Orts-Repertorium von Triest, und Gebiet Görz, Gradisca und Italien: Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869. Berarbeitet von der k. k. Statistischen Centralcommission, 1873. Dunaj: Carl Gerold's Sohn.

Orts-Repertorium des Herzogthumes Krain: Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869. Berarbeitet von der k. k. Statistischen Centralcommission, 1874. 1. in 2. zv. Ljubljana: Ign. von Kleinmayr & Fed. Bamberg.

Urška PERENIČ, 2010a: Preizkus uporabnosti modela: Kulturno življenje v društvih sredi 19. stoletja in njihova vloga pri oblikovanju literarnega polja. *Empirično-sistemsko raziskovanje literature: Konceptualne podlage, teoretski modeli in uporabni primeri*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije (Slavistična knjižnica, 16). 185–205.

--, 2010b: Kulturno življenje v društvih sredi 19. stoletja in njihova vloga pri oblikovanju literarnega polja. *Vloge središča: Konvergenca regij in kultur*. Ur. I. Novak Popov. 233–44.

--, 2011a: Literaturnaja žizn' v 1860-e gg. v Slovenii skoz prizmu dejatel'nosti čitalej. Prev. N. Pil'ko in Ju. Sozina. *Slovenica. I, Istorija i perspektivy rossijsko-slovenskih otnošenij*. Ur. K. V. Nikiforov. Sankt-Peterburg: Aletejja. 190–211.

--, 2011b: The literary activities of mid-nineteenth-century politico-cultural societies: A systemic approach. *Slovene Studies* 33/1 (2011). 61–71.

Ivan PRIJATELJ, 1955: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina: 1848–1895*. Ljubljana: DZS.

Branko REISP, 1988: Čitalništvo. *Enciklopedija Slovenije*. 2. zv. Ljubljana: MK. 137–138.

Vlado SCHMIDT, 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. 3. zv. Ljubljana: Delavska enotnost.

